

Amikor az igekötő nem telicizál

It is generally assumed that telicization (perfectivization) is the main function of the verbal particle. The paper discusses cases which constitute systematic exceptions to this generalization. Atelic are (i) stative particle verbs (*kilát a kertbe* 'can see the garden'; *lelóg a tányérról* 'hang down from the plate', which express either perception or spatial configuration), (ii) verbs with twin particles (*ki-becsomagolja a bőröndjét* 'pack and unpack one's suitcase'), (iii) verbs with reduplicated particles (*be-benéz a szobába* 'keeps looking into the room'). The particle does not change the stativity of the base verb but turns telic verbs into atelic ones.

Keywords: telicization, perfectivization, verbal particle.

1. Bevezetés

A magyar igekötők funkcióit tárgyaló morfo-szemantikai és szintaktikai szakirodalom – egyebek mellett – az igekötők aspektuális szerepét jelöli meg a legáltalánosabb funkcióként, kiemelve azok perfektiváló, illetve telicizáló (vö. É. Kiss 2004, 2006; Kiefer 2006) és/vagy akcióminőség-képző szerepét (vö. Kiefer 2006). Az aspektustipológiai munkák épp e sajátosságokra hivatkozva rokonítják bizonyos fokig a magyar nyelv aspektusrendszerét az olyan, gazdag morfológiájú nyelvek aspektusrendszerével, mint a szláv nyelvek, melyeket a szintetikus aspektusjelölés prototipikus példáiként mutat be a vonatkozó szakirodalom (vö. Dahl 1985; Kiefer 1996). Jelen tanulmány nem vitatja az igekötők által betöltött kulcsfontosságú telicizáló (és akcióminőség-képző) funkciókat, felhívja ugyanakkor a figyelmet azokra a gyakori esetekre, amikor e funkciók nem teljesülnek, illetve amikor – különböző szemantikai-pragmatikai elvek, szabályszerűségek miatt – éppen ellenkező, tehát detelicizáló funkcióként íródnak újra.

É. Kiss Katalin igekötőelmélete szerint az igekötő összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg. Az összetett események lehetnek célra és nem célra irányulóak (telikusak, ill. atelikusak). A célra irányuló összetett események állhatnak egy folyamatból és egy végállapotból (pl. *megsüti a kalácsot*, a folyamat a sütés, a végállapot a 'van kalács') vagy egy folyamatból és egy végpontból (pl. *beteszi a fiókba a pénzt* – a folyamat révén nem hozunk létre új entitást). A nem célra irányulók szerkezete: 'létezés/pozíció + hely' (pl. *bent marad a szobában*) (vö. É. Kiss 2004, 2006).

A célra irányuló összetett események esetében az igekötőnek telicizáló (perfektíváló)¹ funkciója van. De az igekötő nem csak összetett eseményeket kifejező predikátumok esetében jelenhet meg, ilyenkor pedig aligha beszélhetünk telicizáló funkcióról. É. Kiss nem említi például a szemelfaktív eseményeket,² illetve az állapotokat kifejező predikátumokat.³ A szemelfaktív események egyszerű (nem összetett) események, amelyek esetében nem mindig beszélhetünk végállapotról, a végpont pedig az igekötő nélküli alak esetében is kimutatható a predikátumhoz rendelt eseményszerkezetben (pl. *adtam neki egy pofont – kaptam tőle egy pofont* stb.). Ennek ellenére efféle igékhez is kapcsolódhat igekötő, pl. *megadtam neki a pofont (amit ígértem) – megkaptam tőle a pofont (amit ígért)* stb. Az igekötő telicizáló funkciójáról tehát ebben az esetben azért nem beszélhetünk, mert a szemelfaktív eseményeket kifejező igék már eleve telikusak.⁴ Az említett példákban az igekötős igék az igekötő nélküliekkel szemben bizonyos elvárásokat is megfogalmaznak: a *megad* ige esetében például 'a várt cselekvést

¹ A telikus–atelikus oppozícióra vonatkozóan l. Kiefer (2006: 67–69) és más megközelítésben Németh (2012). Az utóbbi munka értelmében a szituációs aspektus a mondatban kompozicionálisan jelölt kategória, mely a leírt szituációhoz rendelt eseményszerkezetet konvencionálisan meghatározott, nyelvi kódolt jegyekkel fejezi ki. Ezen aspektuális szint alapvető osztályai a [+Dinamikus] és [+Telikus] jegyek segítségével határozhatók el: a [–Dinamikus] szituációk, tehát az állapotok elkülöníthetők a [+Dinamikus] szituációktól, vagyis a történésektől, a történések pedig tovább tagolhatók [–Telikus] jegyűekre, azaz folyamatokra és [+Telikus] jegyűekre, tehát eseményekre. Maga a telikusság mint jegy a predikátum által kifejezett eseményszerűség szerkezetében található inherens végpont meglétére utal: a határponthoz, tehát inherens végponttal rendelkező eseményszerűségek telikusak, a határpont nélküliek, tehát az inherens végpont nélküli eseményszerűségek pedig atelikusak. Jelen tanulmányban a *telikusság*, *telicizál* stb. kifejezéseket használjuk, azzal a megjegyzéssel, hogy a Kiefer (2006) által bemutatott (im)perfektivitás koncepció csupán terminológiai szempontból tér el az itt alkalmazott telikusság definíciótól, hiszen Kiefer (2006) nem a Smith (1991) által megfogalmazott, tehát a perfektív–imperfektív–semleges nézőponti (grammatikai) kategóriákat az eseményszerkezettől teljesen függetlenítő (im)perfektivitás meghatározást veszi át, hanem olyan mondatszemantikai kategóriaként kezeli az aspektualitást, amely szoros összefüggésben áll a predikátumhoz, illetve mondathoz rendelt eseményszerkezettel.

² A szemelfaktív esemény kifejezés e helyen nem csupán a Kiefer (2006) által meghatározott szemelfaktív akcióminőségre szorítkozva használatos, hanem általánosan a Smith-féle (1991) szemelfaktív (mozzanatos, pillanatnyi) szituációs aspektusra vonatkozóan.

³ Egy teljesebb eseménnytípológiára vonatkozóan l. Kiefer (2006: 205–258).

⁴ Mivel a végpont fogalma általában összetett események esetében kerül szóba, a szemelfaktív események viszont nem összetett események, azzal a plauzibilis feltételezéssel élhetünk, hogy a szemelfaktív események olyan speciális események, amelyeknél az esemény kezdő- és végpontja egybeesik.

elvégni’; a *meg* igekötő hozzájárulása az igekötős ige jelentéséhez néha a *vissza* igekötőével azonos: *megad* $\approx$ *visszaad*. Ezt az esetet az igekötő szóképző funkciója alá sorolhatjuk.

Bizonyos esetekben az igekötős duratív cselekvésigék sem feltétlenül telikusak. Az irodalomból ismert példát idézve, ilyen igék a *felolvas*, *felszolgál*, *felmos*: *egész este felolvasott a fiának, a pincér másfél órája folyamatosan felszolgált, reggel óta felmos* (Kiefer 2006: 43). Megfelelő általánosítás hiányában ezeket kivételként kell kezelnünk. Az ilyen igék a kontextustól függően lehetnek telikusak vagy atelikusak, az előbbi mondatok az atelikus használatot példázzák. Telikus igei szerkezettel van viszont dolgunk az alábbi esetekben: *felolvasta a levelet, felszolgált a kávé, felmosta a padlót*. A ’telikus’, ill. ’atelikus’ kontextus általában egyértelműen azonosítható.

Az említett igék a fentiek értelmében kétértelműek: szerkezetbe ágyazva jelölhetnek egyszerű vagy komplex eseményt. Mivel az igekötős folyamat- és cselekvésigék általában összetett események kifejezésekor fordulnak elő, célszerű ezt a jelentést alapjelentésként kezelni. Az ’egyszerű esemény’ jelentés az adatok és a szakirodalom fényében a koerció szemantikai–pragmatikai műveletével magyarázható. A koerció fogalmát James Pustejovsky egy pragmatikai alapú újraértelmezésként határozza meg, maga a művelet pedig azokban az esetekben lehetséges, amikor egy mondat értelmezésekor a mondat különböző komponensei jólformáltsági összeférhetlenségben állnak egymással: ilyenkor a mondatot kompozicionális jelentése alapján agrammatikusnak minősíthetjük, vagy újraértelmezzük oly módon, hogy a mondat jólformált lesz egy bizonyos (atipikus) jelentésben (vö. Pustejovsky 1996).⁵ A specifikusan az eseményszerkezettel, illetve szituációs aspektussal kapcsolatos koerció jelenségek a fent idézett általános meghatározáshoz hasonló módon működnek: ha a mondatban az ige és a hozzá rendelt határpontos vagy határpont nélküli időmódosító, illetve – az itt tárgyalt esetekben – az igekötő prototipikus aspektuális értéke összeférhetlenséget mutat, bizonyos esetekben, a megfelelő kontextuális támasz meglétekor a mondatot újraértelmezhetjük úgy, hogy az ige aspektuális típusváltás eredményeként jólformált lesz az adott időmódosítóval vagy igekötővel való kombinációban.⁶

⁵ Pustejovsky a következőképpen határozza meg az ún. típuskoerció jelenségét: „[...] a semantic operation that converts an argument to the type which is expected by a function, where it would otherwise result in a type error” (Pustejovsky 1996: 59).

⁶ A koerció gyakori jelenség, részletes jellemzése azonban még várat magára. Álljon itt azonban a probléma illusztrálására két további példa:

- (a) *A vízszint egy héten keresztül elérte a gát tetejét* (állapot) – *A vízszint egy hét alatt elérte a gát tetejét* (összetett esemény);
- (b) *A válság ebben az időszakban az életszínvonal csökkenésében mutatkozott meg* (állapot) – *Péternek hirtelen megmutatkoztak az emberi gyengeségei is* (egyszerű esemény).

A továbbiakban két olyan esetet vizsgálunk, amely a szakirodalomnak eddig elkerülte a figyelmét. Az egyik az igekötős állapotigékre vonatkozik, a másik pedig a kettős igekötőkre.

2. Igekötős állapotigék

Az igekötős igék között számos állapotigét⁷ találhatunk, tekintélyes részük azonban nem kompozicionális. Ilyen nem kompozicionális állapotige az *átérez*, *beárnyékol*, *kiterjed*, *megegyezik*, *megfelel*, *megillet* stb. Bennünket azonban az olyan igekötős igék érdekelnek, amelyek alapigéje állapotige, és amelyek jelentése előre jelezhető, tehát kompozicionális. Két ilyen igecsoportot találtunk.

- (a) Az alapige látást vagy hallást jelentő (percepció) ige, az igekötő irányjelentésű: *átlát* (a kerítésen), *belát* (a konyhába), *kilát* (a kertbe); *behallatszik* (a szobába), *kihallatszik* (az utcára) stb.

Az igéknek ez a csoportja tehát két tulajdonsággal jellemezhető: (1) az alapige látást vagy hallást fejez ki, (2) az igekötő irányjelentésű.

- (b) Az alapige térbeli helyzetet jelöl, az igekötő a térbeli tulajdonság irányultságát fejezi ki: *eláll* (a füle), *kiáll* (a foga), *feláll* (a farka), *belóg* (az ág az ablakon), *kilóg* (az inge), (a bécsi szelet) *lelóg* (a tányérról); (a festék) *elfedi/eltakarja* (a rozsdafoltot), (a gaz) *befedi* (a sírt); (a csomag) *be/ki/átfér* (a csomagtartóba/a nyíláson); (az ág) *ki/be/áthajlik* (az utcára/a szomszéd kertjébe), (a borostyán) *átöleli* (a fatörzset) stb.

A bemeneti predikátumok szempontjából ez az igecsoport maga sem egységes: az *áll*, *lóg*, *fed*, *takar* stb. típusú igék állapotot fejeznek ki igekötő nélkül is, tehát a bemeneti ige a [–Telikus, –Dinamikus] aspektuális jegypárral jellemezhe-

⁷ Az állapotpredikátumok jelen tanulmányban alkalmazott meghatározása szerint statikusként, tehát [–Dinamikus] jegyűként definiálhatók azok a predikátumok, amelyekre együttesen jellemző az ún. inherens homogenitás, a non-alteráció, a non-ágentivitás, valamint az inherens perszisztencia. „A részjegyek lényege a következő: inherens homogenitással jellemezhető egy predikátum, ha a hozzá rendelt eseményszerkezet egynemű, így nem tulajdonítható neki fázisszerkezet; non-alterációval jellemezhető egy predikátum, ha az általa jelölt eseményszerűség nem fejez ki tér-, idő-, mennyiség- vagy minőségbeli változást, non-ágentív egy predikátum, ha alanya nem ágensi szereplő; inherens perszisztencia jellemző az olyan eseményszerűségeket jelölő predikátumokra, amelyek fenntartása nem feltételez erő kifejtést valamely szereplő részéről” (Németh 2012: 144).

tő, a *hajlik, ölel* stb. típusúak ezzel szemben folyamatigék, tehát az igekötős predikátumok bemeneti alakját a [-Telikus, +Dinamikus] aspektuális jegypár jellemzi.

Összefoglalásként az mondható, hogy a kompozicionális jelentésű igekötős állapotigék az igekötős igék rendszerében inkább marginális szerepet játszanak. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az említett esetekben az igekötő nem telicizál.

3. Ellenétes értelmű páros igekötők

Ilyen igekötők a *ki-be, fel-le, fel-alá* stb. Csak ellentétes értelmű igekötőkből alkotható páros igekötő, az igekötők sorrendje pedig általában kötött (nem jellemző a *be-ki, le-fel, alá-fel* típusú alakok előfordulása). Némely esetben a páros igekötő egyik-másik tagja önállóan nem használható: *fel-alá járkál*, de **alájárkál*. A páros igekötők összetevőiről tudjuk, hogy – amennyiben önmagukban is kapcsolódhatnak az igéhez, tehát a nem lexikalizálódott páros igekötős szerkezetek esetében – telicizálják az alapigét. De vajon telicizálnak-e a páros igekötők? Vessük össze az alábbi példákat!

- (1) a. Anna fél óra alatt kicsomagolta a bőröndjét.
b. Anna fél óra alatt becsomagolta a bőröndjét.
c. *Anna fél óra alatt ki-becsomagolta a bőröndjét.
d. Anna órákon át ki-becsomagolta a bőröndjét.

Az (1c) és (1d) példák tanúsága szerint a páros igekötő nem szerepelhet telikus mondatban. Az említett páros igekötők iterativitást⁸ fejeznek ki, az iteratív jelentésű mondatok pedig mindig atelikusak.

A páros igekötők változatlanul igekötőként viselkednek, tehát nem alkotnak az igével elválaszthatatlan lexikai egységet. Ezt bizonyítja viselkedésük tagadás és fókuszálás esetén:

- (2) a. Anna nem csomagolta állandóan ki-be a bőröndjét.
b. Nem Anna, hanem Bözsi csomagolta állandóan ki-be a bőröndjét.

A fentiekből levonhatjuk a következtetést, miszerint: a telicizáló igekötők elveszítik telicizáló képességüket, amikor páros igekötő részévé válnak.

---

⁸ Az iterativitás terminus itt nem (kizárólag) a Kiefer (2006) által meghatározott iteratív akcióminőségre utal, hanem általában az eseményszerűség (nem habituális jellegű) ismétlődését jelölő iteratív nézőponti aspektus kategóriájára. A kvantifikációs aspektus ezen kategóriájának itt használatos meghatározásáról, illetve angol és magyar nyelvi példákkal való szemléltetéséről l. Németh 2012: 66–77.

4. Megkettőzött igekötők⁹

Nem telicizálnak a megkettőzött (reduplikált) igekötők sem, mint ahogy az az alábbi példákban könnyen látható.

- (3) a. Órákon át ki-kinézett az ablakon.
b. Hónapokon át össze-összetört egy-egy poharat.

A páros igekötőkkel ellentétében azonban a reduplikált igekötő elválaszthatatlan egységet alkot az alapigével. Mivel ez az igekötő elfoglalja az ige előtti pozíciót, a reduplikált igekötős igét tartalmazó mondat csak külső tagadással tagadható, és a szokásos fókuszot sem tűri meg.

- (4) a. *Órákon át nem nézett ki-ki az ablakon.
b. *Órákon át ki-ki nem nézett az ablakon.
c. Nem igaz, hogy órákon át ki-kinézett az ablakon.
- (5) a. *Órákon át **az ablakon** nézett ki-ki.
b. Az ablak volt az, ahonnan órákon át ki-kinézett.

A fenti tulajdonságok miatt a reduplikált igekötőt igei prefixumnak kell tekintenünk.

5. Összefoglalás

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy bár dinamikus igeik esetében a telicizálás az igekötő alaptulajdonsága, ez a tulajdonság semmiképp sem abszolút érvényű. Szabályszerű kivételt képeznek alóla a páros igekötővel vagy reduplikált igekötővel ellátott igeik. Fontos továbbá azt is megjegyeznünk, hogy az igekötő állapotpredikátummal való kombinálásakor csak nem kompozicionális esetben telicizálhat, és ezekben az esetekben is gyakran adott a koerciós újraértelmezés lehetősége, melynek eredményeképp állapot jelentésű mondatokat kapunk (vö. 4. l. ábrát). Van legalább két olyan ige-csoport az állapotigék között, ahol az igekötős ige jelentése kompozicionális és atelikus. Az egyik csoport alapigéje percpációs ige, a másiké térbeli helyzetet jelöl, mindkét esetben az igekötő megtartotta irányjelölő jelentését.

⁹ Soltész (1959) ezeket az eseteket a megismételt igekötő kifejezéssel jelöli.

Irodalom

- Kiefer Ferenc (1996), Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. MNy 92: 257–268.
- Kiefer Ferenc (2006), Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (2004), Egy igekötőelmélet vázlata. MNy 100: 15–43.
- É. Kiss, Katalin (2006), From the grammaticalization of viewpoint aspect to the grammaticalization of situation aspect. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer, Berlin. 129–158.
- Németh Boglárka (2012), *Az aspektus a magyar nyelvben – különös tekintettel a statikusságra*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Pustejovsky, James (1996), *The generative Lexicon*. The MIT Press, Cambridge – London.
- J. Soltész Katalin (1959), *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Smith, Carlota (1991), *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht.

